

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑՈՒ
«ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ» ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Մ. 2. ԴԱՐԲԻՆՅԱՆ-ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոց»-ը պատկանում է հայ միջնադարյան պատմագրութեան կարևորագույն հուշարձանների թվին։ Այս երկի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հովհաննես կաթողիկոսը իր ժամանակի ամենակրթված անձնավորություններից մեկն էր։ Նա շատ լայն գիտելիքներ էր հավաքել, որը նրա «Պատմութեան» շարադրանքի ընթացքում ծառայում էր որպես օրինակների, բարոյախոսությունների և ոճական պատրաստի նմուշների աղբյուր։ Նրան քաջ հայտնի էին իր նախորդների բոլոր պատմագրական աշխատությունները, չնայած նա օգտվում էր դրանցից ոչ հավասարապես և տարբեր ձևով։ Իր «Պատմութեան» մեջ նա գրի է առել նաև բանավոր կամ գրավոր ճանապարհով իրեն հասած մարտիրոսություններն ու վարքերը։ Վերջապես, Դրասխանակերտցու ստեղծագործությունը ցույց է տալիս նրա ծանոթ լինելը հայ թարգմանական փիլիսոփայական և քերականական աշխատություններին։ Այդ տեսակետից նրա գործը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և՛ ամբողջությամբ վերցրած, և՛ առանձին մանրամասներով։

Սույն հոդվածը նպատակ ունի ինչ-որ չափով բացատրել և ճշգրտել նրա «Պատմութեան» մեջ տեղ գտած որոշ փաստեր, արտահայտություններ ու բառեր, որոնք կաղուտ են նոր լուսաբանություն։

Հայտնի է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկը բաժանվում է երկու մասի՝ բանաբաղադրի և ինքնուրույն, որտեղ հեղինակը նկարագրում է ժամանակակից իրադարձություններ։ Միշտ չէ, որ հնարավոր է ճշտել բանաբաղադրի մասի աղբյուրները, քանի որ այնտեղ բերված մի շարք փաստեր հեղինակին նախորդող պատմիչներից և ոչ մեկը չի նշում։ Նման փաստերի թվին է պատկանում Երևանի ճակատամարտի մասին վկայությունը։

Հետագա պատմիչներից այդ փաստին սնդրադառնում է միայն Սամվել Անեցին. «ՈԿ (660), Երեւանու կռիւն, յորում զգիարդն գտցես՝ առ պատմագրութիւնս առաջնոցն՝ Շապուհ և Ասողիկ յիշեն»¹։ Ինչպես արդարացիորեն ենթադրում է Մ. Տեր-Մովսիսյանը, Սամվել Անեցու իրական աղբյուրը եղել է Հովհաննես Դրասխանակերտցին²։

Հենվելով Սամվել Անեցու վրա, հայագիտության մեջ առ այսօր Երևանի ճակատամարտի ժամանակը ընդունված է համարել 658 կամ 660 թ³։ Ստորև բերվող փաստերը ցույց են տալիս, որ Անեցին օգտվել է աղճատված սկզբնաղ-

¹ «Սամուէլ բաճանայի Անեցոյ՝ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 83։

² «Պատմութիւն Շապուհոյ Բագրատունոյ». ի լոյս ածին Գ. Տեր-Մկրտչեան և Մեսրոպ Եպիսկոպոս, էջմիածին, 1921, էջ VI։

³ Գ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1880, էջ 293—300։ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 196—199։

բյուրեղ և հիշյալ թվականը իրականությունը չի համապատասխանում: Երևանի ճակատամարտի ժամանակը որոշելու փաստական սկզբնաղբյուրը Դրասխանակերտցու «Պատմությունն» է, որին և դիմում ենք:

Անաստաս Ակոուեցի կաթողիկոսի (661—667 թթ.) կողմից Արուճում Դավիթ Դվնեցու մկրտությունն մասին պատմելուց հետո Դրասխանակերտցին գրում է. «...զկնի ամաց իսկ⁴ ի Դվին քաղաքի ընկալաւ զմարտիրոսական պսակն: Յայնմ ժամանակի ասեն լինել զկռին, որ ի քաղաքագիւղն Երեւմանի...»⁵ Փոքր-ինչ հետո նա կրկին անդրադառնում է Դավիթ Դվնեցու մահվան հանգամանքներին. «Եւ զկնի Մահմէտի ալլ ոստիկան ի Հայս առաքեցաւ՝ Աբդլլահ անուն... Այս Աբդլլահ զնորահաւատ Դաւիթ, զոր յառաջագոյն յիշատակեցաւ առ ի մէնջ, ըմբռնեալ... ի փայտի զնա բեռնակապ պնդէր, և նետածիգ ի սիրտս սրբոյն արարեալ՝ ի քրիստոսի զհոգին աւանդէր: Ջայսու ժամանակաւ լինի ապա կռին ի Վարդանակերտի...»⁶:

Այս քաղաքի մասին երևում է, որ Դրասխանակերտցին ժամանակագրական տեսակետից շատ մոտ իրադարձություններ է համարում Դավիթ Դվնեցու մահը, Երևանի, ապա Վարդանակերտի ճակատամարտերը, որոնք տեղի են ունեցել՝ արաբ ոստիկան Մահմեդի և նրան փոխարինող Աբդլլահի ժամանակ: Դավիթ Դվնեցու մահվան տարեթիվը ճշտված է Ի. Վ. Աբուլաճեի կողմից: Դա 703 թ. հունվար ամսի 22-ն է, երկուշաբթի օրը⁷:

⁴ «զկնի ամաց իսկ»-ի փոխարեն սպասելի էր՝ «զկնի ամաց ինչ»:

⁵ «Պատմութիւն Հայոց Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ», Մոսկվա, 1853, էջ 52—53:

⁶ Դրասխանակերտցի, էջ 54:

⁷ И. В. Абуладзе, Грузино-армянские литературные связи в IX—X вв. Исследование и тексты, Тбилиси, 1944, стр. 167 (վրացերեն. վերոհիշյալ աղբյուրը մեզ մատնանշել է Պ. Մուրադյանը, որին հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը): Հայսմավուրքում Դավիթ Դվնեցու հիշատակի օրը համարվում է մարտի 31-ը: Վկայաբանության որոշ ձեռագրերում նշվում է. «Կատարեցաւ սուրբ վկայն Քրիստոսի Դաւիթ, որ օր քսան և երեք էր արեգ ամսոյ, յաւուր երկուշաբթու» («Սոփերք հայկականք», հ. ԺԹ, Վենետիկ, 1854, էջ 95—96): Մյուս դեպքերում նշանակված է արեգի 23-ը՝ «երկուշաբթի աւագ դատկի», այսինքն Դավթի վկայության օրը մարտի 31-ն է, զատկական շաբաթի երկուշաբթի օրը: Մի շարք ձեռագրեր Դավթի մահը դնում են 676, մյուսները՝ 693 թ. (Սրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, 4. Պոլիս, 1912, էջ 777): Առաջին թվականը դժվար է հասկանալ, քանի որ 676 թ. դատկը ապրիլի 6-ին էր, սակայն 693-ը բացատրելի է, այդ թվականին դատկը մարտի 30-ին էր (տե՛ս 2. Ս. Բադալյան, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 437): Այս հանգամանքով էլ փաստարկվում է 693 թ. Դավթի վկայություններից մեկում. «յամի Տեառն 693, և ի թուին Հայոց Ճեմ, ի մարտի 31, քանզի դատկն էր յայնմ տարուջ ի մարտի 30»: Տարեթիվը դրվում է Հովհաննես Սարկավազի անշարժ տոմարով, երբ նոր տարին՝ նավասարդի 1-ը, համապատասխանում է օգոստոսի 11-ին, իսկ արեգի 1-ը՝ մարտի 8 կամ 9-ին (+23=31 մարտի): Հենց այս պատճառով էլ, հավանաբար, Մ. Ջամշյանը Դավթի մահը դնում է 693 թ. մարտի 31-ին (Մ. Ջամշյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 377): Մ. Օրմանյանը հավանական է համարում Դվնեցու մահվան օրը «701 ապրիլ 4-ին դնել՝ զատկին երկրորդ օրվան հիշատակությունը պինդ բռնելով և արեգի ԻԳ (23) թվականը մարգաց Գ (3) փոխելով...», արեգի ԻԳ համարելով զրադական սխալ (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 777): Սակայն շատ ավելի ճիշտ կլիներ «զատկին երկրորդ օրվան հիշատակությունը պինդ բռնելով» կանգ առնել 704 թ. մարտի 31-ի վրա, քանի որ 152 (ապրիլ 703—մարտ 704) թ. զատկը հանդիպում է մարտի 30-ին (տե՛ս «Recherches sur la chronologie arménienne technique», par M. Edouard Dulaurier, Paris, 1859, p. 241): Ժամանակի տեսակետից էլ 704 թ. մարտի 31-ը ավելի մոտ է Աբուլաճեի կողմից ճշտված Դավթի մահվան տարեթվին՝ 703-ի հունվարի 22-ին:

Երկրորդ իրադարձությունը, որն ըստ Դրասխանակերտցու ժամանակով մոտ էր Դվնեցու մահվան թվին և, հետևաբար, մոտ էր նաև Երևանի ճակատամարտին՝ Վարդանակերտի կռիվն է։ Վերջինս արդի պատմագրությունում ևս թվագրվում է 703 թ.։ Այսպիսով, մենք կարող ենք Երևանի ճակատամարտի համար նույնպես ընդունել 703 թ.։

Մեր պատմիչներից ոչ մեկը չի տալիս որևէ ստույգ թվական Վարդանակերտի ճակատամարտի մասին։ Մ. Չամչյանը⁸ Վարդանակերտի կռիվը դնում է 694 թ., քանի որ Դվնեցու մահվան տարին համարում է 693-ը։ Առաջին անգամ Վարդանակերտի կռիվը 703-ով է թվագրում ֆրանսիացի հայագետ Սեյր Մարտենը⁹։ Մ. Օրմանյանը¹⁰ Վարդանակերտի պատերազմը դնում է 703-ի հունվարին (սույն թվագրումը ընդունում են Լեոն¹¹, Բ. Առաքելյանը¹²), Ա. Տեր-Ղևոնդյանը¹³ դնում է 703-ին, առանց ամիսը նշելու, Իսկ Ա. Նալբանդյանը¹⁴ 703-ի դեկտեմբերին։ Այժմ փորձենք, հենվելով աղբյուրների վրա՝ ավելի ստույգ որոշել, թե որ ամսին է տեղի ունեցել Վարդանակերտի կռիվը։ Այդ նպատակով կանգ առնենք 700—704 թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա¹⁵։

Մահմատ-Մուհամմադ իբն Մովսև իբն Հակամ, խալիֆ Ադբ ալ-Մալիքի Եղբայրը, դեռևս 693 թ. նշանակվել էր Զադիրեի, Ազարբայջանի և Արմինիայի կառավարիչ, սակայն լոկ 699 թ., բյուզանդական կայսր Տիբերիոսի (698—705 թթ.) արշավանքին ի պատասխան, շարժվեց դեպի Հայաստան¹⁶։ Մինչև 700 թ. նա ամայացնում է Փոքր Ասիայի սամանամերձ մարզերը, ապա Աբդ ալ-Մալիքի իշխանության 16-րդ տարում հարավից՝ Զերմաձորով (Մոկս) մտնում է Հայաստան¹⁷։ Աբդ ալ-Մալիքի 16-րդ տարին համապատասխանում է հիշրայի 81 (=700 թ. փետրվարի 26—700 թ. մարտի 15) և հայոց 148—149 (=700 թ. մարտի/700 թ. ապրիլի 6—701 թ. ապրիլի 4) թթ., այսինքն Մու-

8 Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, էջ 378։ Նրան հետևում է Ղ. Խնճիճյանը (Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, 1835, էջ 445)։

9 Memoires historiques et geographiques, 1, Paris, 1818, p. 155։ Նշենք, սակայն, որ նույն հատորի 340-րդ էջում նա, հետևելով Չամչյանին, Վարդանակերտի ճակատամարտը թվագրում է սխալ՝ 694-ով։

10 «Ազգապատում», հ. Ա, էջ 781։

11 «Հայոց պատմություն», հ. Բ, Երևան, 1947, էջ 383—384։

12 «Հայերի ապստամբությունը արաբական լծի դեմ 703 թ.», ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1941, № 5—6, էջ 57—60։

13 «Армения и арабский халифат», Ереван, 1977, стр. 75.

14 «Արաբ ոստիկանները Հայաստանում», ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1956, № 8, էջ 85։

15 Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանը բավականաչափ հանգամանալից է լուսարանված Ա. Տեր-Ղևոնդյանի «Армения и арабский халифат» մենագրությունում։ Մենք միայն փոքր-ինչ ավելի մանրամասն կանգ կառնենք 700—704 թթ. պատմական դեպքերի վրա։

16 А. Мюллер, История ислама, т. II, СПб., 1895, стр. 91. А. Тер-Гевондян նշվ. աշխ., էջ 72։

17 «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 19—20։ Սույն տեղեկությունները Ասողիկը նրանից է վերցրել (Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 123)։ А. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 73—74։

համադրել Մրվանի Հայաստան ներխուժելու ժամանակը ընկնում է 700 թ. մարտից 701 թ. հունիս ամիսը: Երկու տարվա ընթացքում արաբները պատերազմ էին մղում երկիրը հնազանդեցնելու համար: Այս իրողությունը հաստատվում է իբն ալ-Ասիրի տվյալներով, համաձայն որի հիջրայի 82 թ. (701 թ. փետրվարի 14—702 թ. փետրվարի 4) Մուհամմադը նվաճում է Հայաստանը¹⁸:

Այդ թվականներին է տեղի ունենում նաև Բագրևանդի Սուրբ Գրիգորի վանքի գրավումն ու թալանումը և սկսվում Սևանա կղզու պաշարումը: Դատելով Ղևոնդ Երեցի պատմածից («Եւ զկնի երկու ամաց ի գլուխ ամբարշտութեան հասեալ՝ փսխէր մահաբեր թոյնսն, նիւթէր ի վերայ ուխտին Սրբոյն Գրիգորի զմահ»)՝ վանքի գրավումն ու կողոպուտը կատարվել է 702 թ. առաջին կեսին, քանի որ դրանից անմիջապես հետո նա գրում է, որ Մուհամմադը վերադառնում է Սիրիա²⁰:

Հայտնի է, որ 702 թ. ամռանը խալիֆ Աբդ ալ-Մալիքը նրան շտապ հետ էր կանչել Հայաստանից՝ իր իշխանությունը սպառնացող արաբ զորապետ Աբդուրրահմանի գլխավորած ապստամբության պատճառով²¹: Այդ ժամանակ արաբական զորքերը, մասնակիորեն թե ամբողջությամբ, դուրս են բերվում Հայաստանից²²: Այս կապակցությամբ, ամենայն հավանականությամբ, ընդհատվում է նաև Սևանա կղզու բերդի պաշարումը: Դրասխանակերտցու համաձայն «իսկ Սևան կղզի՝ որ ի ծովակին Գեղամայ, թէպէտ և յիսկզբան նուագի անդ ոչ ըմբռնեցաւ ի ձեռս նորա, սակայն զկնի երկեամ մի ամաց մատնեցաւ ի ձեռս նորա»²³, այսինքն Մուհամմադը երկու անգամ է պաշարել Սևան ամրոցը, երկրորդ անգամ Սիրիայից վերադառնալուց հետո:

Դեյիր ալ-Ջամաջիմի ճակատամարտից (702 թ. հուլիսի 12) անմիջապես հետո Մուհամմադ իբն Մրվանը վերադառնում է Հայաստան և մինչև տարվա վերջը գրավում է երկիրը²⁴: 702 թ. երկրորդ կեսին էլ տեղի է ունենում Սևանա բերդի երկրորդ պաշարումը: Սովսեւ Կաղանկատվացու վկայությամբ Մուհամմադը «զայ պաշարէ զՍևան ծովապատն բերդ ամ Գ և ապա առնու զայն...»²⁵: Կաղանկատվացին տալիս է Սևանա կղզու պաշարման և գրավման տարիներին ընդհանուր ժամանակամիջոցը (ի դեպ նրա «Պատմության» այս գլխում շատ սեղմ են ներկայացված մեկուկես տասնամյակի իրադարձությունները):

Սամվել Անեցին Սևանա բերդի գրավումը դնում է 703 թ.²⁶:

Հենց այդ ժամանակ, այսինքն Սևանա բերդի առումից հետո, 703 թ. հունվարի առաջին կեսին, երբ արաբները կրկին գրավում են Դվինը և Արա-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 73: «Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին», հավաքեց և թարգմանեց Բագրատ Խալաթյանցը, Վիեննա, 1919, էջ 130:

¹⁹ Ղևոնդ, էջ 20:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 23:

²¹ Weil, Geschichte der Chalifen, I, Mannheim, 1846, S. 455.

²² А. Муллер, նշվ. աշխ., էջ 91:

²³ Դրասխանակերտցի, էջ 53:

²⁴ А. Муллер, նշվ. աշխ., էջ 92:

²⁵ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մոսկվա, 1880, էջ 257:

²⁶ Սամվել Անեցի, էջ 65: Վարդան Արևելցի, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 90:

րատյան դաշտը ու տանջամահ անում Դավիթ Դվնեցուն, տեղի է ունեցել նաև նրեանի ճակատամարտը:

Հայաստանի նվաճումն ավարտելով Մուհամմադը մեկնում է Սիրիա, իսկ մինչ այդ «եթող յաշխարհքս Հայոց իշխան փոխանակ իւր յիսմայեւացւոցն, որոյ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ բառնալ զազատախումբ տոհմն յաշխարհէս Հայոց՝ նոցին հեծելւք»²⁷: Այդ ումն իսմայեւացու անունը պահպանվել է Դրասխանակերտցու մոտ. «Եւ զկնի Մահմեդի այլ ոստիկան ի Հայս առաքեցաւ՝ Աբղլլահ անուն»²⁸, ինչպես նաև Դավիթ Դվնեցու վկայաբանության մեջ. «Եւ հասեալ ի ժամանակս Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի և Սմբատայ Բագրատունւոյ Հայոց իշխանի, յորում տաճիկ տիրեալ ունէին զաշխարհն Հայոց, և առաջնորդ զօրուն որ ի Հայս Աբղլլայս»²⁹: Աբու Շայխ իբն Աբղլլահը, որը հայկական աղբյուրներում հիշվում է պարզապես Աբղլլահ³⁰, Մուհամմադ իբն Մովսէսի տեղակալ է կարգվում հիշրայի 82 (701 թ. փետրվարի 14—703 թ. փետրվարի 4)³¹ թ. և Մուհամմադի Սիրիա վերադառնալուց հետո նրա լիակատար կառավարման տակ է թողնվում Հայաստանը: Ինչպես երևում է վերը շարադրվածից, այդ տեղի է ունենում 703 թ., իսկ Ղևոնդ պատմիչի հաստատմամբ՝ գարնանը: Նույն պատմիչի վկայությամբ, նախարարական դասի ոչընչացման Աբղլլահի մտադրութունը հայտնի է դառնում Հայաստանի իշխան Սմբատ Բագրատունուն (701—726), որը ստիպեց նրան և նախարարների մի մասին իրենց այրուծիով Բյուզանդիա տեղափոխվելու վճիռ կայացնել: Արաբական զորքը, հետապնդելով նրանց, հասնում է Վարդանակերտ (ուր դրտնրվում էին արդեն հայ նախարարները) և ճակատամարտի բռնկվելով ծանր պարտութուն է կրում. «Քանզի էին աւուրք ցրտաշունչ սառնամանեաց»³²: Արարատյան դաշտում այդպիսի ցրտեր և սառցակալում կարող է լինել դեկտեմբեր—հունվար ամիսներին, հետևաբար Վարդանակերտի ճակատամարտը կարելի է թվագրել կամ 703 թ. դեկտեմբերի վերջերին, ինչպես վարվում է Ա. Նալբանդյանը³³, կամ հաջորդ՝ 704 թ. հունվարի առաջին կեսին (հիշրայի 84 թ. = 703 թ. հունվարի 24—704 թ. հունվարի 13), որին համապատասխանում է նաև Թեոփանեսի վկայությունը. «Այդ թվականին (6195 մ. թ. = 703 թ. սեպտեմբեր—704 թ. սեպտեմբեր) հայ նախարարները, ապստամբելով սարակինոսների դեմ, սպանեցին համարյա բոլոր նրանց, որ գտնվում էին իրենց

27 А. Тер-Гевондян, *նշվ. աշխ.*, էջ 74: Ղևոնդ, էջ 23.

28 Դրասխանակերտցի, էջ 54:

29 «Սոփերք Հայկականք», հ. ԺԹ, էջ 89:

30 Ա. Նալբանդյանը արաբական աղբյուրների Աբու Շայխին և հայկականների՝ Աբղլլային համարում է տարբեր անձինք, ընդ որում վերջինս երկու անգամ է եղել Արմինիայի ոստիկան՝ 700—701 թթ. և 703—704 թթ., իսկ Աբու Շայխը՝ 701—703 թթ. («Արաբ ոստիկանները Հայաստանում», ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1956, № 8, էջ 107): Ա. Տեր-Ղևոնդյանի ենթադրությամբ, հավանական է, որ դրանք միևնույն անձնավորություններն են (նշվ. աշխ., էջ 74, 271): Սակայն Ա. Նալբանդյանի տեսակետը ավելի է համապատասխանում հայկական աղբյուրների տվյալներին:

31 А. Тер-Гевондян, *նշվ. աշխ.*, էջ 74: «Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին», էջ 130: Նշենք, որ համաձայն իրն ալ-Ասիրի, նույն հիշրայի 82 թ. հայերը սպանել են Աբու Շայխին, սակայն, ավելացնում է նա, «այլը պատմում են, որ նա սպանեցաւ 83 թ.»:

32 Ղևոնդ, էջ 25: Հստ Չամչյանի «...զերծաւ միայն Աբղլլայն ոստիկան քանի մը արամբք» (Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, էջ 378):

33 «Արաբացի ոստիկանները...», էջ 85:

հրկրում: Մուհամմեդը արշավում է ապստամբների դեմ, ոչնչացնում նրանց մեծ մասին և Հայաստանը ենթարկում է սարակինոսներին»³⁴:

Իբն ալ-Ասիրը հիշրայի 84 թ. տակ հիշում է Մուհամմադի Հայաստան կատարած արշավանքի մասին, ընդ որում դրանից հետո խոսում է նաև դեպի Հայաստան կատարած մի այլ արշավանքի մասին՝ հիշրայի 85 թ. (704 թ. հունվարի 14—705 թ. հունվարի 1)³⁵: Քանի որ 703 թ. գարնանը և Սմբատ Բագրատունու ապստամբության ժամանակ Մուհամմադը Հայաստանում չէր, իբն ալ-Ասիրը՝ հիշրայի 84 թ. արշավանքի վերաբերյալ վկայությունը կարելի է վերագրել պատերազմական այն գործողություններին, որ նա մղում էր Հայաստանում 702 թ. (հիշրայի 83 թ.) երկրորդ կեսին և 703 թ. (հիշրայի 84 թ.) առաջին ամիսներին, իսկ հիշրայի 85 թ. արշավանքը՝ Վարդանակերտի ճակատամարտին:

Այսպիսով, Վարդանակերտի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 703 թ. դեկտեմբերի վերջին—704 թ. հունվարի սկզբին:

Վերոգրյալի հիման վրա փորձենք այժմ ճշտել կաթողիկոս Սահակ Զորափորեցու մահվան տարեթիվը: Վարդանակերտի ճակատամարտից հետո, ինչպես նշում է Ղևոնդ պատմիչը, Սահակ կաթողիկոսը հայ նախարարների խնդրանքով ընդառաջ է գնում Մուհամմադին, որպեսզի կանգնեցնի նրա ներխուժումը Հայաստան, բայց հառանում հիվանդանում և վախճանվում է³⁶: Նրա մահը պետք է դնել 704 թ. գարնանը, քանի որ Վարդանակերտի ճակատամարտը տեղի էր ունեցել 703—704 թթ. ձմռանը³⁷:

Հայտնի է, որ Սահակը կաթողիկոսական գահ է բարձրացել 677 թ. և «...եկաց... յաթոռ հայրապետութեան ամս Իէ (27)»³⁸: Հովհ. Դրասխանակերտցին կաթողիկոսների իր ցանկում Սահակի մահվան տարին չի նշում, բայց արձանագրում է նրա հուշորդի՝ Եղիշեի, աթոռակալության սկիզբը. «Տէր Եղիայ ի գաւառէն Եղիովտա, ի գեղջէն Արճիշոյ, եպիսկոպոսութեան Բզնունեաց ի ՃԺԲ (112=663) թուին Հայոց յաջորդեաց զաթոռ հայրապետութեան Հայոց ամս ԺԳ (13)»³⁹: Հայոց տոմարի ՃԺԲ թվականը ականջատ դրչական վրիպակ է, որը ուղղելու հնարավորություն է ընձեռում Ասողիկը: Վերջինս, ի տարբերություն Դրասխանակերտցուն ժամանակով մոտ կանգնած այլ պատմիչների, օգտագործում է ոչ միայն Հովհ. Դրասխանակերտցու «Պատմությունը», այլև նրա կաթողիկոսների ցանկը. «Իսկ զկնի տեառն Սահակայ ի ՃԾԸ (709) թուին յաջորդէ զաթոռն Եղիայ ի գեղջէն Արճիշոյ յԱղիովտէ, յեպիսկոպոսութենէ Բզնունեաց՝ ամս ԺԳ (13)»⁴⁰: Սույն երկու քաղվածքների համադրությամբ ցույց է տալիս, որ մենք գործ ունենք Ժ—Մ և Բ—Ը տառերի շփոթու-

³⁴ Dulaurier, Recherches..., p. 241.

³⁵ А. Тер-Гевондян, *նշվ. աշխ.*, էջ 75, ժան. 21:

³⁶ Ղևոնդ, էջ 28—29:

³⁷ Մ. Օրմանյանը նրա մահվան տարին է համարում 703 թ. ամառը, Վարդանակերտի ճակատամարտը դնելով 703-ի հունվարին («Ազգապատում», հ. Ա, էջ 781):

³⁸ Դրասխանակերտցի, էջ 55:

³⁹ Սամուէլ Անեցի, էջ 271:

⁴⁰ Ասողիկ, էջ 102:

թյան հետ. թվականը պետք է ուղղել $\delta\text{ՄԲ}=152=703$ թ. հունիսի 4—704 թ. հունիսի 3)⁴¹:

Այսպիսով, Սահակ կաթողիկոսը մահացել է Վարդանակերտի ճակատամարտից, այսինքն՝ 704 թ. հունվարից հետո, բայց մինչև հունիս, որը համընկնում է նրա կաթողիկոսության 27 տարվան:

* * *

Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմության» մեջ առանձին բառեր և արտահայտություններ են հանդիպում, որոնք արժանի են հատուկ քննության:

Պատմելով Յուսուֆ ոստիկանի գերությունից իր փախչելու մասին, նա գրում է. «Իսկ ապա այնուհետև հարկեցա ես խնդրել ելս հրաման թողութեան յոստիկանէն՝ որպէս ռմն երբեմն ի սանդարամետն Պրոտորիադայ»⁴²: Մովսէսը հորենացու «Պատմության» մեջ մի արտահայտություն որոշ շափով նման է վերոհիշյալին. «Եւ ոչ խնդրել հրաման պատասխանել ի սանդարամետապետէն Պրոդիադայ»⁴³ այլ ուսանել զօրութիւն պէսպէս իմաստից ի նոր Պղատունէն»⁴⁴: Չնայած վերոբերյալ հատվածների նմանությանը, որն արտահայտվում է երկուսի մեջ միևնույն բառակապակցությունների օգտագործմամբ, իմաստային առումով նրանք բոլորովին տարբեր են: Կարելի էր ենթադրել, թե ընդգծված բառերը Դրասխանակերտցին փոխ է առել հորենացուց, արտահայտելով բոլորովին այլ իմաստ, սակայն ընդգծված բառակապակցությունը Դրասխանակերտցու մոտ կոնկրետ առնչություն ունի ինչ-որ որոշակի իրադարձության հետ: հորենացու բնագիրը չի օգնում բացահայտելու «ոմն» անձնավորության ով լինելը և թե ինչ է ակնարկում Դրասխանակերտցին:

Ակնհայտ է, որ երկու պատմիչներն էլ օգտվել են մի աղբյուրից. հետաքրքրական է, որ երկուսի աղբյուրն էլ հանդիսանում է «Պատմութիւն Աղեկսանդրի»⁴⁵ երկը, որի մեջ մենք նույն բառակապակցություններին ենք հանդիպում. «...տուր ինձ հրաման պատասխանել... Եւ աղաչէր հրաման պատասխանել... շինեայ քաղաք նշանաւոր գեր ի վերայ Պրոդիադայ կղզւոյ»⁴⁶, «...խնդրէր և զՍարապեան տաճարն ըստ հրամանի պատասխանել... շինեաց քաղաք նշանաւոր Պրոդիադայ կղզւոյ»⁴⁷: հորենացին «խնդրել հրաման պատասխանել» արտահայտությունը առել է առանց փոփոխության, իսկ Դրասխանակերտցին վերափոխել է այն «խնդրել հրաման ելս թողութեան» ձևով:

⁴¹ Օրմանյանը այս կապակցությամբ գրում է՝ «Ասողիկի մեջ հայոց 158-ին եղած կը կարգավիճակի Նդիայի ընտրության թվականը (Աս. 154), որ կըլլա 709 տարին, սակայն ուրիշ տեղ ալ ՃՄԳ գրված կա (Սամ. 276), որ կըլլա 704 և այս տարբերությունները իրավունք կուտան մեզի շատ բծախնդրությամբ չափողը գրչագիրներու թվատառերուն վրա» («Ազգապատում», էջ 801):

⁴² Դրասխանակերտցի, էջ 119:

⁴³ «Պրոդիադայ»-ին Մ. էմինը նույնացնում է ստորգետնյա (սանդարամետ) թաղավորության աստվածի՝ հուների Պլուտոնի և եգիպտացիների Սերապիսի հետ (տե՛ս «История Армении Моисея Хоренского», М., 1858, прим. 515):

⁴⁴ «Մովսիսի հորենացու Պատմութիւն Հայոց», Երևանի տպարանում Մ. Աբեղյան և Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, էջ 346:

⁴⁵ «Պատմութիւն Աղեկսանդրի Մակեդոնացու», Վենետիկ, 1842: հորենացու «Պատմութիւն» և «Աղեկսանդրի պատմության» համապատասխան հատվածների համեմատությունը տե՛ս Գ. Халатян, Армянские Аршакиды, М., 1903, ч. II, материалы, стр. 129—130:

⁴⁶ «Պատմութիւն Աղեկսանդրի», էջ 35—36:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 41—42:

Դրասխանակերտցու մեզ հետաքրքրող նախադասութեան թաքնված իմաստի բանալին է «Աղեկսանդրի պատմութեան» հետևյալ հատվածը. «22, իսկ նա (իմա Աղեքսանդրը) հարցանէր. Ո՞ր է պատկերս այս: Եւ նոքա ասեն, սա է վերջին եղեալ թագաւոր Նեկտանեբոս, որ ի գալ պարսից և ընդ եղիպտացիսն տալ պատերազմ, ետես մոգական կախարդութեամբ, զօրութեանն զաստուածսն եգիպտացոց ի զօրս թշնամեացն ի մտանելն յԵգիպտոս և ուսեալ զառն ի նոցանէ եղեալ մատնումն փախեալ գաղտաբար և ի խնդրելն մեր զնա և յաղաչել զաստուածսն թէ ուր արդեսուք փախեալ թագաւորն, նա ետ պատասխանի որ ի սանդարմետոս ի Սարապեան մեհենին աստուածն այսպէս փախուցեալ թագաւորն ձեռ եկեսցէ դարձեալ յԵգիպտոս ոչ ծեր որպէս և երն, այլ մանուկ մատաղ»⁴⁸:

Ոստիկանի մոտ գերութեան մեջ գտնվելու իր վիճակը Դրասխանակերտցին համեմատում է եգիպտական թագավոր Նեկտանեբոսի վիճակի հետ, որին աստվածները թաքցրել էին ստորգետնյա թագավորութիւնում, և, ինչպես Նեկտանեբոսը աստվածների օգնութեամբ «փախեալ գաղտաբար» պարսիկներից, այնպես էլ իրեն «վերին օգնականութիւն առ ի նմանէն (այսինքն՝ Յուսոֆ ոստիկանից) կորզեաց»⁴⁹:

Այն հանգամանքը, որ «ի սանդարմետոս ի Սարապեան մեհենին» աստծուն Դրասխանակերտցին նույնացնում է «Աղեկսանդրի պատմութեան» վերը նշված քաղվածքների Պրոդիադի⁵⁰ հետ, կրկին հաստատում է Մ. Էմինի՝ Սեբապիսին, Պլուտոնին և Պրոդիադին նույնացնող տեսակետի իրավացիութիւնը:

Այսպիսով, Դրասխանակերտցու «ոմն»-ը եգիպտական թագավոր Նեկտանեբոսն է, «Պատմութեան» բնագրում «Պրոտորիադ» անունը պետք է ուղղել «Պրոդիադ», ինչ վերաբերում է Խորենացու «սանդարմետապետէն» և Դրասխանակերտցու «սանդարմետէն» բառերին, ապա նրանցից յուրաքանչյուրը իմաստավորվում է յուր ենթադրաբար և սրբագրման կարիք չի զգում:

Դրասխանակերտցին իր «Պատմութեան» մեջ երկու անգամ օգտագործում է լակոնացի բառը՝ 1. «...և նախ ոսկէհուռ մետաքսէիւք և լակոնացի զարդուք... զնա զարգարեալ...» (էջ 129), 2. «Եւ իբրև հարցեփորձ ընդ նոսա լեալ... տալ նոսա խոստանալ... և ծիրանիս և երևելի լակոնացի և բեհեզա...» (էջ 137): Ի՞նչը նկատի ունի Դրասխանակերտցին օգտագործելով «լակոնացի» որոշիչը: X դարում արխաիզմ կլինեի խոսել լակոնական զարդերի մասին: Լակոնիա անվանումը պատկանում է հին Հունաստանի պատմութեանը, բացի այդ Լակոնիան (Սպարտան) երբեք էլ չի փայլել իր արհեստներով, շնայած հայտնի է, որ մ. թ. ա. V—IV դդ. Սպարտայի վերնախավի ձեռքում կենտրոնացվել են մեծ հարստութիւններ, իսկ սպարտացի կանայք առանձնահատուկ հակում են ունեցել իրենց զարդարել ճոխ գործվածքներով և թանկարժեք քարերով⁵¹:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 46:

⁴⁹ Դրասխանակերտցի, էջ 119:

⁵⁰ «Պրոդիադայ կղզւոյ» պետք է հասկանալ որպէս «Պրոդիադին պատկանող կղզի»: Հստակ վարկանիս այդ կղզին կոչվում էր Փարիտիս («Պատմութիւն Աղեկսանդրի», էջ 35), ըստ Մյուսի՝ Փարոս (նույն տեղում, էջ 39). անվանման ճշտումը մեր խնդրի մեջ չի մտնում:

⁵¹ Aristot, Politique d'Aristot, traduit en francais par J. Barthelemy Saint Hilaire, Paris, 1848, t. 2, p. 95, t. 8, p. 423.

11 Հանդես, № 3

նման տեղեկությունների ենթ հանդիպում նաև «Պիտոյից գրքում»⁵², որը քաջ հայտնի էր Դրասխանակերտցուն:

Մեր բերած երկրորդ օրինակում «երևելի լակոնացի և բեհեզս» արտահայտությունը բառացի փոխառություն է Աստվածաշնչից՝ «...զառտնին արկանելի եւ գերեւելի լակոնացին. գբեհեզն...» (Եսայի, Գ, 22—23): Հայկազյան բառարանում (Ա, էջ 879) լակոնացի—«որ ինչ գտանի յերկիրն անդ լակեդեմոնացոյ»: «Զերևելի լակոնացին» արտահայտությունը, հունարենի ծառայող λαχωνια (Sept., էջ 570) բառապատճենումն է: Սակայն Աստվածաշնչի հին եբրայերեն բնագրում պարզ է, որ լակոնական (λαχωνια) բառը լինել չէր կարող, այնտեղ նրան համապատասխանում է wəhaggilyonim: Gelun (higelun)-ը ունի նախ և առաջ «հայելի» իմաստը, «հարթ, ողորկված մետաղյա մակերևույթ»⁵³: Այդպես է թարգմանված այս բառը Աստվածաշնչի ռուսերեն և գրաբար բնագրերում մի քանի անգամ (տե՛ս Ելք, ԼԸ, Ը: Հակ. Ա, 23: Կոր. ԺԳ, 12), այդ պատճառով էլ Եսայիայի մեզ հետաքրքրող տունը Աստվածաշնչի անգլո-եբրայերեն ղուգահեռ բնագրում թարգմանված է հետևյալ կերպ՝ „23 The glassis and the fine linen“⁵⁴: Սակայն gelun բառի հունարեն թարգմանությունը λαχωνια, ինչպես նաև արաբական glu բառի նշանակությունը՝ մետաքսյա զգեստ և սիրիական gulinu—զգեստ, հիմք է ծառայել ենթադրելու, որ gelun-ը նաև նշանակում է հագուստի մի տեսակ⁵⁵: Սույն բացատրությանը համապատասխանում է նաև Ես. Գ. 23-ի ռուսերեն թարգմանությունը՝ «тонкие светлые епанчи» (հայտնի է, որ Աստվածաշնչի կանոնիկ գրքերի ռուսերեն թարգմանությունը կատարված է հին եբրայերեն բնագրից): Այսպիսով, Ես. Գ. 23 հունարեն բնագրի λαχωνια նշանակում է հագուստի ինչ-որ տեսակ և ոչ թե այն, ինչ գտնվում է կամ էլ ստեղծած է լակոնիայում: Ըստ երևույթի՝ լակոնիայում սովորույթ կար կրելու բարակ անձրևանոցներ, քողեր, հագուստի ինչ-որ տեսակ, որը ըստ հույն մեկնիչների համապատասխանում էր Աստվածաշնչի եբրայական բնագրի wəhaggilyonim-ին: Սակայն Դրասխանակերտցին Ես. Գ. 23 օգտագործված «լակոնացին» բառը ընդունել է որպես որոշիչ, քանի որ մեր նշած օրինակներից առաջինում նա խոսում է լակոնական զարդերի մասին:

Մյուսը «ռոճիկ» բառն է, որը հետաքրքրական է այն առումով, թե հատկապես ինչ նշանակությամբ է օգտագործված ներքոհիշյալ հատվածում: «Իսկ որդի Սփշինի Դեղասն կայ մնա ի Դվին քաղաքի՝ ռոճիկս պատրաստեալ նմա թագաւորին Սմբատայ սուղ ինչ պակաս քան զամ մի»⁵⁶: Սույն քաղվածքի բո-

⁵² «Մովսիսի խորենացոյ Մատենագրութիւն», Վենետիկ, 1565, էջ 352:

⁵³ Kurzer Hand-Kommentar zum Alten Testament. Das Buch Yesaya erklart von D. Karl Martu, Tübingen, 1930, S. 45.

⁵⁴ Hebrew-English old Testament from the Bagster Polyglot Bible. London, 1971, p. 432: Նույն իմաստն է տրվում gelun (higelun) բառին Ed. König-ի Hebraisches und aramäisches Wörterbuch zum Alten Testament բառարանում, Wiesbaden, 1969, S. 60:

⁵⁵ Kurzer Hand-Kommentar, S. 45. Henri George Liddel and Robert Scott, A Greek-English Lexicon, Oxford, 1968, p. 1025, որտեղ λαχων-ւէօ հոգվածում λαχωνιον, το, բառը, հղելով Ես. Գ. 23 բացատրված է որպես կանացի հագուստի մաս, զգեստ, քող, ճե՛ս նաև W. Gesenius, Hebraisches und chaldaisches Handwörterbuch über das Alte Testament, Leipzig, 1834, S. 379.

⁵⁶ Դրասխանակերտցի, էջ 103:

վանդակությունը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այն «օրական ուտելիք, պարեն»⁵⁷ էր, նախատեսված Դեղատի անձնական կարիքների և ոչ թե քաղաքի վերանորոգման համար⁵⁸։ Նրա շափը խիստ ոլորակի էր, այլապես հարկ չէր լինի նշելու, որ տվյալ տարում Սմբատը պատրաստել էր ավելի քիչ քան անհրաժեշտ էր։ Իսկ սրանից հետևում է, որ այս ոռճիկ-պարենը առաջին տարին չէ, որ վճարվում էր, այն նախատեսված էր Դվինում նստող արաբական կառավարիչների համար և այդ առումով կարող է համարվել հարկ, հնարավոր է նույնիսկ՝ բնամթերային հարկ։

Նովհանես Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոց»-ը մեզ է հասել բազմաթիվ ընդօրինակություններով, որոնցում հանդիպում են բառային աղճատումներ, ու դրական սխալներ, մասամբ առաջացած ընդօրինակողների անուշադրության պատճառով։ Ստորև ներկայացնում ենք դրանցից այնպիսիների ճշգրտումները, որոնց հավաստիությանը չենք կասկածում։

1. «Այլ և սմա (իմա՝ հոսորով թագավորը) ևս ի Վահրամայ... փախստեայ անկանի առ Մօրիկ։ Իսկ կայսերն օժանդակեալ հոսորովայ բազում զօրու հանդերձ՝ սպանանի Վահրամն յԻռայ...» (էջ 39)։ Պետք է ուղղել ի Ռայ (ի Ռայ—Իռայ—յԻռայ)։ Խոսքը Հերատի մասին է (այդ անվան ձևերից պարսկ. և արաբ. պահպանվել են Hara, Harah, հայերենում՝ Hrew)⁵⁹։ Սասանյանների ժամանակ այն կարևոր ռազմաստրատեգիական կենտրոն էր թյուրքերի սահմանագլխում⁶⁰։ Խոսելով Հերատի մասին, Դրասխանակերտցին հավանաբար նկատի ունի Սասանյանների արևելյան սահմանները։

2. «Իսկ Աշոտ ոմն հրամանաւ հոսորովայ հասեալ ի Հայս և դիմեալ ի վերայ՝ խորտակէր զզօրսն Յունաց...» (էջ 43)։ Աշոտ անունը պետք է ուղղել Աշոտա, Սեբեոսի «Պատմության» բնագրի համապատասխան, որից Դրասխանակերտցին քաղել է այդ վկայությունը։ «Իսկ Աշոտա Յեզտահար եկն ի սահմանս Հայոց... Հարին զարն յունաց և խորտակեցին կործանմամբ մեծաւ»⁶¹։ Աշոտա Հեզդհարը պարսկական բանակի զորավարն էր, որ գործում էր Հայաստանում։ Նա «Քարդարի» կոչումն էր կրում, որ նշանակում է «զորքի հրամանատար»⁶²։ Նրա մասին հիշատակում է նաև Միքայել Ասորին. «Իսկ հուլյների 936 տարում, Հերակլի 15-րդ տարում, Խոսրովի 35-ում, Մուհամմադի 4-ում Շահրբարզն ու Քարդարիզանը պաշարեցին Կոստանդնուպոլիսը»⁶³։ Իրականում այդ զորավարի անունը Շահին էր⁶⁴։ Շահինը, Խոսրով

57 Հ. Աճառյան, Արմատական բառարան, հ. 5, էջ 1279—1280։

58 Այդ վերջին ենթադրությունը անում է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը (տե՛ս Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց շրջանում, Երևան, 1965, էջ 119, Армения..., стр. 242)։

59 Encyclopedie de l'Islam, Leyde—Paris, 1971, t. 3, p. 181.

60 Տե՛ս Л. Н. Гумилев, Древние тюрки, М., 1967, стр. 132.

61 «Պատմութիւն Սեբեոսի», աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 111։

62 Տե՛ս Н. В. Пигулевская, Византия и Иран на рубеже VI—VII вв., М.—Л., 1946, стр. 196.

63 Chronique de Michel le Syrien, editee pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot, Bruxell, 1963, t. II, pp. 408, 409—410։ Հմմտ. «Ժամանակագրութիւն Միխայէլի Ասորւոյ Պատրիարքի», Երուսաղեմ, 1871, էջ 295։

64 Տե՛ս Le beau, Histoire du Bas-Empire, Paris, 1829, t. 10, p. 14, note 34. Chronique de Michel, p. 401.

արքայի զորքերի երկրորդ տաղանդավոր հրամանատարը, զրկվել էր թագավորի համակրանքից և փոխվել միայն շահի մահման պատճառով⁶⁵:

3. «Վարդանակերտ առիւ մի յիշեսցի մեզ» (էջ 54),—պետք է ուղղել՝ «Վարդանակերտի կռիւ մի յիշեսցի մեզ»:

4. «Բայց Նսրն... իբրև չուէ երթայ հասանէ ի Նախջաւան քաղաք՝ զետեղեալ ի նմա աւուրս ինչ... տեղի տայ հաշտութեանց հեթանոսական սովորութեանց» (էջ 179): Բնագրում, ինչպես երևում է բովանդակությունից, սկզբնապես եղել է հեշտութեանց: Այս ճշգրտումը հաստատվում է Ստեփաննոս Օրբելյանի «Պատմության» համապատասխան հատվածով. «Եւ կացոյց ի վերայ Հայոց ոստիկան մի յիւրոց ծառայիցն Նսր անուն... կրկին չարն և շնարարայն քան զՅուսուփ բնակէ աւուրս ինչ ի Նախջաւան»⁶⁶:

5. «...եւ այնպէս ապա պակասեալ թափեալ հանեալ զոգիսն ի ծոցս մարցն իւրեանց...» (էջ 143): «Զոգիսն» բառը պետք է ուղղել «զորդիսն»:

6. «Թերևս զմտաւ ածեալ նորա (այսինքն՝ Շապուհի որդի Աշոտը) զգարթամաշնորհն Յուսուփ, զի գոնէ թէ և նա... գտցէ շնորհս առաջի երկրորդ ֆառառնի» (էջ 118): Խոսքը աստվածաշնչային Հովսեփի մասին է. ուստի Յուսուփ-ը պետք է կարդալ Յովսէփ:

7. «Ապա չուէ դնայ առ թագաւորն ի գաւառն Շիրակ» (էջ 164): Առ-ը ազնվորդ է:

8. Պատմելով արաբական զորքի կողմից Բյուրական ամրոցի զրավման մասին, Դրասխանակերտցին շարունակում է. «Այս ամենայն եղև յերկրհաս-րիւրնորդի երեսներորդի երկրորդի թուականութեան Թորդոմեան և յԱհկի ամսոյ՝ որ օր տասն էր» (էջ 189), այսինքն 883 թ.: Այս բացահայտ վրիպակ է, որը հետևանք է Հ և Լ տառերի շփոթի, որ 3ՀԲ դարձել է 3ԼԲ, այսինքն 372 (+551)=923 դարձել է 332 (+551)=883: 923 թ. ահնայ ամիսը համապատասխանում էր դեկտեմբերի 6—հունվարի 5, հետևաբար 372 թ. ահեկի 10=923 թ. դեկտեմբերի 15-ին, որը և Բյուրականի ամրոցի արաբների կողմից զրավման օրն է:

Մի շարք աղճատված բառեր հեշտությամբ ճշգրտվում են տարբերակ-վածքների օգնությամբ, ուստի հարկ չենք համարում անդրադառնալ:

ЗАМЕЧАНИЯ К «ИСТОРИИ» ИОВАННЕСА ДРАСХАНАКЕРТЦИ

М. О. ДАРБИНЯН-МЕЛИКЯН

(Резюме)

В статье сделана попытка на основе данных Драсханакертци уточнить, привлекая и другие источники, датировку некоторых событий 700—704 гг., и в частности время битвы при Ереване, а также выяснить значение некоторых выражений и исправить ряд искаженных слов.

⁶⁵ Տե՛ս Լ. Գումիլև, նշվ. աշխ., էջ 196:

⁶⁶ «Պատմություն նահանգին Սիսական արաբալ Ստեփաննոսի Օրբելյան արքեպիսկոպոսի Սինեաց», Խիֆիս, 1910, էջ 197: